

**STAND VAN ZAKEN M.B.T.
DUURZAAMHEIDSBEOORDELING**

Jesse Lambrecht

Prof. Luc Hens

Vakgroep Menselijke Ecologie

Vrije Universiteit Brussel

Onderzoekspaper in het kader van het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling, project 8
'Duurzaamheidsbeoordeling: evaluatie en potentieel in Vlaanderen'

Juli 2007 –Working Paper n° 1

Het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling is één van de 14 steunpunten voor beleidsrelevant onderzoek die door de Vlaamse Regering zijn opgericht in januari 2007. Deze steunpunten zullen zowel kortlopend als langlopend onderzoek verrichten, relevant voor verschillende beleidsdomeinen. Het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling is samengesteld uit vier onderzoeksgroepen van drie universiteiten. (GEGSD-KUL, HIVA-KUL, MEKO-VUB, CDO-UGent).

Contact:
Secretariaat Steunpunt Duurzame Ontwikkeling
Katholieke Universiteit Leuven
Hoger Instituut voor de Arbeid
Parkstraat 47 – Bus 5300
B – 3000 Leuven
Tel.: (32) 016 32 31 28
Fax: (32) 016 32 33 44
E-mail: SteunpuntDO@kuleuven.be
Website: www.steunpunto.be

Onderzoekspaper in het kader van het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling, project 8
'Duurzaamheidsbeoordeling: evaluatie en potentieel in Vlaanderen'

Inhoud

1.	Inleiding.....	1
2.	Europese Commissie: Impact Assessment (IA).....	2
2.1	Ontstaansgeschiedenis	2
2.2	Procedure	2
2.3	Evaluatie	4
3.	België: Duurzaamheidstest / Duurzame Ontwikkelingseffectbeoordeling (DOEB).....	8
3.1	Ontstaansgeschiedenis	8
3.2	Procedure	10
3.3	Evaluatie	11
4.	Zwitserland: ervaring opdoen met een Nachhaltigkeitsbeurteilung.....	13
4.1	Ontstaansgeschiedenis	13
4.2	Procedure	13
4.3	Evaluatie	15
5.	Denemarken: Konsekvensanalyser.....	15
6.	Nederland: Toetsen van voorgenomen regelgeving	16
7.	Verenigd Koninkrijk: (R)IA	17
	Referenties.....	19

1. Inleiding

Duurzaamheidsbeoordeling zoals het wordt opgevat in het kader van dit project is een vorm van *ex ante beleidsevaluatie*. Vooraleer een bepaald beleid definitief beslist wordt, probeert men dit beleid aan te passen en te verbeteren door er een duurzaamheidstest op uit te oefenen. Men doet dit concreet door de effecten van het voorgenomen beleid op het vlak van duurzame ontwikkeling in kaart te brengen. In ruime zin betekent dit: nagaan wat de impact is op korte en lange termijn; op ruimtelijk vlak (niet alleen hier, maar ook in de rest van de wereld); en op sociaal, economische en leefmilieu-vlak. Hoe eerder men hiermee begint, hoe meer kans op succes men heeft om een voorgesteld beleid positief aan te pakken.¹

Er zijn verschillende goede redenen om een *ex ante* duurzaamheidsbeoordeling in te voeren: allereerst om te komen tot *meer duurzame regelgeving*. Het concept 'duurzame ontwikkeling' is dit jaar twintig jaar oud en werd ondertussen op zowat alle beleidsniveaus onderschreven, van het internationale over het nationale en regionale tot zelfs het lokale niveau. Helaas is het concept nog onvoldoende in de praktijk gebracht. Er is ook een bestuurlijke reden: als we erin slagen de impact van een voorgenomen beleid in kaart te brengen, en het te verbeteren, komen we ook tot *meer kwaliteitsvolle regelgeving*, waaraan achteraf minder bijstellingen nodig zijn.

Het hoofddoel van een duurzaamheidstest blijft echter om een *hulpmiddel* te zijn voor de beleidsmakers in het beslissingsproces door hen bij te staan betere regelgeving te produceren en hen beter te informeren bij het nemen van de uiteindelijke beslissing. Het is echter geen vervangmiddel: de *ex ante* duurzaamheidsbeoordeling vervangt de politieke beoordeling niet. Het primaat van de politiek blijft hier gelden.²

Duurzaamheidsbeoordelingen zijn er in verschillende vormen en maten. In deze paper wordt vooreerst ingegaan op een aantal duurzaamheidsbeoordelingen die zichzelf als dusdanig presenteren: daarbij komt de klemtoon te liggen op de Europese IA en de Belgische DOEB. Daarnaast worden een aantal (Europese) landen besproken die met hun (vorm van) ReguleringsImpactAnalyse pogingen ondernemen om ook effecten op duurzame ontwikkeling (gedeeltelijk) in kaart te brengen. De Strategic Environmental Assessment (SEA) of Plan-MER blijft in deze paper buiten beeld omdat dit instrument toch in de eerste plaats een (weliswaar uitgebreide) milieu-effectbeoordeling blijft.³

¹ Kristiaan Henrix tijdens de 17^e Middag van de Duurzame Ontwikkeling georganiseerd door de PODDO, Brussel 26 februari 2007.

² EUROPEAN COMMISSION (2005). Impact Assessment Guidelines. SEC (2005) 791, 15 juni 2005, p. 4; DOEB-handleiding.

³ De meeste SEAs focussen bovendien zelden op de effecten van plannen en programma's voor *toekomstige generaties of andere regio's of landen*, terwijl dit belangrijke vragen zijn (of zouden moeten zijn) bij een duurzaamheidsbeoordeling. Zie: VERHEEM, R. en DRAAIJERS, G. (2006), Experiences on Sustainability Assessment in the Netherlands, beschikbaar op: <http://www.eia.nl/mer/commissie/img/integratedassessmentnl0601.pdf>.

2. Europese Commissie: Impact Assessment (IA)

2.1 Ontstaansgeschiedenis

De Europese Commissie (EC) heeft reeds een aantal jaar ervaring met een beoordeling van haar beleidsplannen. In 2002 voerde de EC immers een geïntegreerd systeem van Impact Assessment (hierna: IA) in voor de ex ante beoordeling van haar op stapel staande beleidsvoorstellen.⁴ Twee afzonderlijke processen lagen hieraan ten grondslag. Enerzijds was er de oproep voor een verbeterde en vereenvoudigde wetgeving (*Better Regulation*) tijdens de Top van Lissabon (2000) en het daaropvolgende rapport van de ‘Mandelkern’ werkgroep, dat pleitte voor een ReguleringsImpactAnalyse (RIA)⁵. Daarnaast was er de oproep in de EU Strategie Duurzame Ontwikkeling die werd aangenomen tijdens de Europese Raad in Göteborg (2001) om een Sustainability Impact Assessment (SIA) te ontwikkelen voor nieuwe beleidsvoorstellen van de EC. Uiteindelijk opteerde men ervoor deze twee verschillende politieke agenda’s samen te voegen om te komen tot één systeem van Impact Assessment. Hiermee nam niet alleen de (politieke) sterkte van dit specifieke instrument toe, maar vermeed men eveneens het naast elkaar ontstaan van meerdere partiële evaluatie-instrumenten.⁶

2.2 Procedure

De richtlijnen die de EC in oktober 2002 had uitgevaardigd voor het opstellen van de IA werden in 2005 herzien, en (minimaal) geüpdatet in maart 2006.⁷ Het doel was o.m. om het IA proces nauwer te doen aansluiten bij de *Better Regulation* agenda, hoewel de procedure ook nog steeds de ambitie heeft om geïntegreerde en transparante informatie te genereren, op basis waarvan onderbouwde politieke beslissingen kunnen worden genomen.⁸ Een formele IA is vereist voor alle items of onderdelen die opgelijst staan op het *Work Programme* van de Commissie.⁹ Daarnaast kan de EC echter ook steeds beslissen om ad hoc een IA uit te voeren. In de herwerkte versie wordt de IA omschreven als een *proces van logische stappen die de*

⁴ EUROPEAN COMMISSION (2002a). Communication from the Commission on Impact Assessment. COM (2002) 276, 5 juni 2002. Zie ook het “Better Regulation Action Plan” van diezelfde datum: EUROPEAN COMMISSION (2002b), Action plan "Simplifying and improving the regulatory environment", COM (2002) 278, 5 juni 2002.

⁵ Mandelkern Group on Better Regulation (2001), Final Report, 13 november 2001.

⁶ Deze twee uiteenlopende doelstellingen hebben anderzijds ook wel een zeker spanningsveld gecreëerd rond het instrument. Zie: VON RAGGAMBY, A. (2006), EU Impact Assessment systeem (EU-IA). Paper geschreven in het kader van het “SustainabilityA-Test”-project (6^e Framework Programme EU). Beschikbaar op: <http://ivm5.ivm.vu.nl/sat/?chap=8>.

⁷ EUROPEAN COMMISSION (2005). Impact Assessment Guidelines (with March 2006 update). SEC (2005) 791, 15 juni 2005.

⁸ HERTIN, J. et al (2007), Rationalising the policy mess? The role of ex ante policy assessment in four countries, Paper presented at the 2007 Amsterdam Conference on the Human Dimensions of Global Environmental Change. Beschikbaar op: <http://www.2007amsterdamconference.org/papers.htm>.

⁹ Dit betekent dat alle wetgevingsvoorstellen, White Papers, uitgavenprogramma’s en onderhandelingsrichtlijnen voor internationale overeenkomsten (met een economische, sociale of milieu-impact) aan een IA onderworpen zijn. Green papers en voorstellen voor consultatie met de sociale partners daarentegen zijn vrijgesteld van een IA, naast een aantal andere documenten. Zie: SEC (2005) 791, p. 6.

voorbereiding van beleidsvoorstellen structureren. De 6 opeenvolgende stappen zijn: 1) ‘Wat is het beleidsprobleem?’; 2) ‘Wat zijn de doelstellingen?’; 3) ‘Wat zijn de beleidsopties?’; 4) ‘Wat zijn de economische, sociale en ecologische effecten van deze opties?’; 5) ‘Welke optie is na onderlinge vergelijking is de beste?’; 6) ‘Hoe zal toekomstige monitoring en evaluatie van het beleidsvoorstel georganiseerd worden?’

De vierde vraag in het bijzonder focust op de duurzaamheidsaspecten van het voorgenomen beleid en dwingt beleidsmakers a.h.w. om buiten het traditionele denkkader van het eigen beleidsdomein te treden (wat zijn bijvoorbeeld de milieu-impacten van een voorgenomen transportbeleid of wat zijn de economische gevolgen van een beleid?). Een IA moet er in principe voor zorgen dat deze vragen op een meer systematische manier beantwoord worden, dan in het verleden het geval was.

De IA dient telkens opgemaakt te worden door het Directoraat-Generaal (DG) die verantwoordelijk is voor het beleidsvoorstel. De planning van IAs is opgenomen in de jaarlijkse Strategic Planning and Programming (SPP)-cyclus van de EC, zodat voldoende vroeg in het beleidsproces met een analyse van de voorstellen kan begonnen worden.¹⁰ Voor de initiatieven die het DG wil laten opnemen in de Annual Policy Strategy (APS) en het Work Programme, dient één tot anderhalf jaar vóór het uiteindelijke IA Report immers een zgn. *Roadmap* gepubliceerd te worden.¹¹ In dit document van een aantal pagina’s identificeert het DG welk soort beleidsvoorstel er komt en welke analyse men hieromtrent plant (inclusief een eerste korte verklaring over de mogelijke gevolgen van elke beleids optie, een plan over hoe men consultatie van stakeholders wil aanpakken, of men al dan niet een interdepartementale stuurgroep opricht,¹² hoeveel tijd de analyse ongeveer in beslag zal nemen etc.) De publicatie van deze Roadmap, parallel aan de publicatie van het Work Programme, luidt de eigenlijke start in van het IA proces.

Elk DG beschikt over een zekere mate van vrijheid m.b.t. de interne organisatie van de IA die in de daaropvolgende periode dient uitgevoerd te worden. Er is m.a.w. niet één IA-model dat door alle DGs kan gevolgd worden. Wel zal de IA steeds in verhouding (dienen te) zijn met het de omvang en het belang van het beleidsvoorstel in kwestie. Er zijn dan ook IAs die afgehandeld konden worden op één week tijd, terwijl anderen jaren in beslag namen en miljoenen euro’s gekost hebben. Dit wordt echter gezien als een investering om de kwaliteit van beleidsvoorstellen gestaag te verbeteren.¹³

Het *IA Report* op het einde van het proces is een weergave van wat er tijdens dit proces gebeurd is. Zoals gezegd worden 6 stappen overlopen. Het zou ons te ver leiden om in dit document de volledige procedure in detail uit de doeken te doen: daarvoor kan verwezen

¹⁰ Ook de *Vlaamse Regering* zet stappen in die richting: op 16 mei 2007 werd beslist tot de definitieve invoering van een regelgevingsagenda. In iedere beleidsbrief dient vanaf nu een opsomming te staan van voorgenomen regelgevingsinitiatieven (en de eraan gekoppelde RIA). Tegen eind 2007 wordt de publiek toegankelijke databank over op stapel staande wetgeving verder aangevuld met bijkomende informatie. Zie: <http://www.wetsmatiging.be/nl/getpage.asp?i=112>.

¹¹ Deze roadmap vervangt de vroegere *Preliminary Impact Assessment* die in 2002 werd ingevoerd.

¹² Dit is verplicht voor alle zgn. “cross-cutting” kwesties.

¹³ Stephen White (EC – DG Environment) tijdens de 17^e Middag van de Duurzame Ontwikkeling georganiseerd door de PODDO, Brussel 26 februari 2007.

worden naar de Guidelines uit 2005.¹⁴ Het lijkt ons wel van belang hier te vermelden dat de EC uitgebreide vragenlijsten heeft opgesteld om (directe en indirecte) economische, sociale en milieu-gevolgen van de diverse beleidsopties in kaart te brengen. Deze vragen, die telkens inzoomen op één van de drie klassieke pijlers van duurzame ontwikkeling, zijn exhaustief noch definitief. Ze dienen ook niet met een eenvoudige JA/NEE beantwoord te worden, maar moeten beschouwd worden als een hulpmiddel voor de opsteller van de IA om hem/haar te laten nadenken over mogelijke effecten buiten het eigen beleidskader. Eens de effecten gekend zijn dienen ze te worden afgewogen tegenover elkaar via een multi-criteria analyse¹⁵, kosten-batenanalyse, kosten-effectiviteitsanalyse of een andere methode. De gebruikte evaluatie-criteria zullen afhangen van het beleidsthema en de aard van de beleidsdoelstellingen. Drie generieke criteria moeten volgens de Guidelines echter altijd toegepast worden: doeltreffendheid, doelmatigheid en consistentie. De EU-verdragen vereisen daarnaast dat ook rekening wordt gehouden met het proportionaliteit- en subsidiariteitsbeginsel.

De kwaliteitsbewaking van de IAs wordt enerzijds intern door het verantwoordelijke DG verzorgd, en anderzijds door de in 2006 opgerichte Impact Assessment Board¹⁶: wanneer de IA is afgelopen gaat ze voor onafhankelijke evaluatie en verificatie naar deze Raad, die ook adviseert over hoe de IAs nog kunnen verbeterd worden.

2.3 Evaluatie

Tijdens de 17^e Middag van de Duurzame Ontwikkeling georganiseerd door de Federale Programmatorische Overheidsdienst Duurzame Ontwikkeling (PODDO) in februari 2007 vertelde Dhr. Stephen White van de EC (DG Leefmilieu) over de eigen ervaringen met IAs. Eind februari 2007 waren er ongeveer 200 IA's opgemaakt, verspreid over elk DG van de EC.¹⁷ De kwaliteit van deze IA's is verschillend, maar over het algemeen is men er bij de EC vrij tevreden over, vooral over de mate waarin ze geholpen hebben het oorspronkelijke beleidsvoorstel te verbeteren. De beste IAs op dat vlak zijn te vinden in de beleidsdomeinen met erg gedetailleerde wetgeving of deze waarin in het verleden al uitgebreide analyses plaatsvonden. Men ervaart vooral problemen in de nieuwere beleidsdomeinen, bijvoorbeeld wanneer men een IA wil uitvoeren omtrent een (ruim) beleidsvoorstel dat uiteenzet hoe de EC het thema veiligheid en gezondheid op de werkvloer de komende 6 jaar wil aanpakken.¹⁸

¹⁴ EUROPEAN COMMISSION (2005). Impact Assessment Guidelines (with March 2006 update). SEC (2005) 791, 15 juni 2005, 48 p.

¹⁵ Hierbij worden positieve en negatieve effecten uitgedrukt in zowel kwalitatieve (omschrijving van het effect), kwantitatieve (hoeveel betrokkenen zijn er?) en monetaire termen (wat zijn de kosten/baten uitgedrukt in geld?).

¹⁶ De IA Board werkt onder het directe gezag van de Commissievoorzitter. De vijf leden zijn "high-level officials" van de DG's die het nauwst betrokken zijn bij de aspecten van de IA, zijnde economische, sociale en milieu-effecten. Zie: http://ec.europa.eu/governance/impact/iab_en.htm

¹⁷ Deze IA's zijn nu reeds, samen met de Roadmaps, handleidingen, en onafhankelijke evaluaties, beschikbaar op een website van de Commissie (http://ec.europa.eu/governance/impact/index_en.htm). In de toekomst zullen daar nog de IAs aan toegevoegd worden die het Europees Parlement en de Europese Raad zullen laten uitvoeren van hun belangrijkste amendementen.

¹⁸ Stephen White (EC – DG Environment) tijdens de 17^e Middag van de Duurzame Ontwikkeling georganiseerd door de PODDO, Brussel 26 februari 2007.

In het algemeen is de analyse van dergelijke brede beleidsdocumenten moeilijker uit te voeren, of is het althans moeilijker te duiden of dergelijke analyse geholpen heeft.

Volgens Dhr. White is er in elk geval een verbetering met de vroegere situatie vóór de invoering van de IA merkbaar en neemt de kwaliteit van de analyse bovendien gestaag toe. Binnen de EC wordt er tussen de verschillende DGs vaker én op een meer systematische manier met elkaar gepraat. Voor de beleidscoherentie op het vlak van duurzame ontwikkeling is dit uiteraard erg belangrijk. De IAs hebben ook verborgen lacunes aangetoond in kennis en hebben de manier verbeterd waarop de DGs met stakeholders (experten, Lidstaten) in heel Europa overleg plegen (hetgeen doorgaans ook deel uitmaakt van het IA proces). Het belangrijkste is evenwel dat IAs er effectief voor gezorgd hebben dat beleidsvoorstellen (vaak grondig) werden aangepast: binnen DG Leefmilieu alleen gaat het om meer dan de helft van de twintig voorstellen die tot nu toe aan een IA zijn onderworpen. Sommige beleidsvoorstellen werden zelfs afgevoerd omdat de IA aantoonde dat er geen (gunstig) effect op het beleidsprobleem zou zijn, of dat de kosten de baten zouden overtreffen.

Als voorbeeld van een erg geslaagde IA noemde Dhr. White deze die uitgevoerd werd n.a.v. de Thematic Strategy on Clean Air for Europe (CAFE). Dit werd in 2006 ook reeds bevestigd in een review van de toepassing van IAs door een Werkgroep van de European Environment and Sustainable Development Advisory Councils (EEAC).¹⁹ Het ging hier om één van de belangrijkste wetgevingsvoorstellen van DG Leefmilieu van de jongste jaren. Eén reden voor het succes van deze IA is ongetwijfeld het feit dat de analyse hier erg vroeg begon: ongeveer 3 à 4 jaar vóór het uiteindelijke voorstel er lag. Hierdoor was er voldoende tijd en ruimte om de oorspronkelijke ideeën bij te sturen en te komen tot een veel beter voorstel, aldus Dhr. White. In totaal werd maar liefst € 4 miljoen gespendeerd aan het verzamelen van data, het uitvoeren van analyses van hetgeen Lidstaten op dit vlak al deden (en nog zouden kunnen doen) en het verwerken van deze informatie in verschillende modellen om zo een gedetailleerde analyse te krijgen van de economische en milieu-impacts. Hierbij werd o.a. een beroep gedaan op het Joint Research Centre (JRC) van de EU²⁰ en op consultancy waar nodig. Ondanks dit kostenplaatje is deze IA toch nog proportioneel te noemen, omdat het hier om een erg omvattend wetgevingsluik ging met een aanzienlijke impact.²¹ Doorgaans zijn de voorstellen die uit de EC komen niet zó omvangrijk en dient dus niet dergelijke hoeveelheid tijd en/of werk in de IA geïnvesteerd te worden. Een proportionele analyse blijft m.a.w. vereist.

Sommige succesfactoren heeft men echter minder in de hand. Kenmerkend voor dit geslaagde IA-proces was bijvoorbeeld eveneens het gegeven dat de luchtvervuilingsproblematiek op het vlak van analyse en evaluatie al een zekere voorgeschiedenis kent en dat de wetgeving die werd voorgesteld zich bovendien erg goed leende voor een kosten-batenanalyse. Dit is uiteraard niet altijd het geval.

¹⁹ EEAC (2006), Impact Assessment of European Commission Policies: Achievements and Prospects. Statement of the European Environment and Sustainable Development Advisory Councils Working Group on Governance, Brussels, April 2006, p. 12.

²⁰ <http://www.jrc.cec.eu.int/>

²¹ De jaarlijkse kosten van CAFE bedragen ongeveer € 7 miljard.

In het algemeen zijn volgende factoren bepalend voor een succesvolle IA. Ten eerste: een *vroege start* in het beleidsproces zodat de IA mede het uiteindelijke beleidsvoorstel kan beïnvloeden. Het heeft geen enkele zin een IA uit te voeren als er al een bepaalde (politieke) beslissing over het voorstel is genomen. Ten tweede: een uitgekende *planning* van de analyse, inclusief de raadpleging van stakeholders en het inzetten van consultants als dit nodig blijkt. Ten derde: voldoende beschikbaarheid van personeel en middelen gedurende het IA-proces om de analyse naar behoren (maar steeds proportioneel) te kunnen uitvoeren en een goed product te kunnen afleveren. Tenslotte blijkt het feit dat er op het niveau van de EC slechts één assessment-proces bestaat, ook een groot voordeel. Meerdere naast elkaar bestaande processen verzwakken de invloed van de evaluatie. De rode draad in het betoog van Dhr. White is evenwel dat deze vorm van geïntegreerde beleidsbeoordeling alleszins geholpen heeft om beleidvoorstellen aan te passen en dat, over het algemeen, het bedrag dat eraan gespendeerd wordt relatief klein is, in vergelijking met de voordelen.

Daarnaast gaf hij echter ook toe dat er ook nog kritiek te geven is op de huidige IA's. De kwaliteitsstandaard blijft verder opschuiven, zodat het altijd nog beter kan. Eén terugkerend (zie verder) punt van kritiek is dat de milieuaspecten van bepaalde beleidvoorstellen (in het verleden) niet altijd even diepgaand zijn geanalyseerd. Toch gelooft Dhr. White dat medewerkers van andere DG's (Transport, Energie, Landbouw etc) nu over een expliciet kader beschikken om ook het onderzoek naar milieu-impacten van de voorstellen die zij doen, grondig te voeren, zodat zij dit ook tegenover hun eigen hiërarchische oversten kunnen opwerpen.

De opmerking dat milieu te weinig aan bod komt, lezen we ook in de hogergenoemde review van een Werkgroep van de European Environment and Sustainable Development Advisory Councils (EEAC).²² Deze stelde in 2006 dat vooral milieu-overwegingen 'op lange termijn of van minder tastbare aard' gemarginaliseerd worden. Samenvattend zijn de zes belangrijkste knelpunten: (1) De socio-economische effecten van nieuwe *milieubeleidsmaatregelen* worden doorgaans aan een veel nauwkeuriger onderzoek onderworpen dan de effecten die *nieuwe (overige) sectorale beleidlijnen* zullen hebben op het milieu. (2) Het DG dat *verantwoordelijk* is voor de opmaak van de IA verliest soms de belangen van andere sectoren of het bestaan van alternatieve beleidsopties uit het oog. (3) *Korte-termijn belangen* krijgen vaak de overhand en de IAs worden gedomineerd door cijfermatige methodes (kosten-batenanalyse en monetisatie) ten nadele van eerder kwalitatieve benaderingen. (4) Er is *onvoldoende kwaliteitsgarantie* dat de IAs op een daadwerkelijk onafhankelijke wijze kunnen worden uitgevoerd.²³ (5) Er is nood aan *verdere ondersteuning* van het personeel op het vlak van financiële middelen, vaardigheden, en de tijd die aan een IA kan/mag besteed worden. (6) Tenslotte wordt het *potentieel* van de IA-procedure op het gebied van overleg, het uitwisselen van ervaringen en innovatie

²² EEAC (2006), Impact Assessment of European Commission Policies: Achievements and Prospects. Statement of the European Environment and Sustainable Development Advisory Councils Working Group Governance, Brussels, April 2006, p. 12. Deze kritiek vinden we ook al terug in het eerste advies van de Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling (FRDO) over de herziening van de EU-Sustainable Development Strategy, al ging dit over IAs van vroegere datum.

²³ Deze kritiek heeft aan belang ingeboet aangezien in 2006 de Impact Assessment Board werd opgericht.

vooral nog *onderbenut*. De IA-procedure zou nog veel meer dan vandaag een leerproces kunnen zijn, indien wordt gekozen voor een meer open en transparante analyse.²⁴

De nieuwe richtlijnen uit 2005 brengen volgens de EEAC geen soelaas. De integratie van het milieubeleid en duurzame ontwikkeling zijn er als expliciete doelstellingen zelfs zo goed als uit verdwenen.²⁵ Toch gelooft ook de EEAC in het verdere belang van de IA, op voorwaarde dat in de toekomst rekening wordt gehouden met volgende vijf 'guiding principles': (1) Het uiteindelijke doel van de IA zou de realisatie van geïntegreerd beleid moeten zijn, dat ook rekening houdt met niet-tastbare en langetermijnoverwegingen. (2) Een proportionele IA blijft essentieel: fundamenteel belangrijke kwesties of vraagstukken waar geen consensus over bestaat, vragen om een meer intensieve aanpak waarin diverse invalshoeken aan bod kunnen komen. (3) Systematisch onderzoek naar effecten moet gecombineerd worden met een open proces dat ruimte biedt voor participatie. (4) Alle stappen, veronderstellingen, en beslissingen in de IA dienen verantwoord te worden én publiek gemaakt. (5) Er moet een onafhankelijke kwaliteitscontrole van de IAs komen.²⁶ (6) De capaciteit voor het uitvoeren van IAs moet verhoogd worden (m.b.t. tijd, personeel, financiële middelen).

Ook in een zeer recent artikel²⁷ valt te lezen dat hoewel de IA-procedure de transparantie van het Europese besluitvormingsproces heeft verhoogd, de ambitieuze doelstellingen in de praktijk niet worden waargemaakt. Er blijkt nog steeds een tendens te bestaan om te focussen op economische impacten en administratieve kosten. Onbedoelde effecten of effecten in een ander beleidsdomein dan datgene van het initiërende DG worden daarentegen vaker genegeerd. Ook worden sommige – maar zeker niet alle – IAs gebruikt om een beleid te legitimeren waarover eigenlijk al een beslissing is genomen.

Naast verklaringen die al werden vermeld in het EEAC-document (onvoldoende tijd en financiële middelen; DGs die vnl. focussen op de aspecten die deel uitmaken van hun eigen kerntaak...) wijzen deze onderzoekers ook nog op de *inherente moeilijkheden* bij pogingen om (ook indirecte) effecten op een zo ruim mogelijke wijze te analyseren: onzekerheden, gebrek aan data, complexiteiten en het ontbreken van volledig beproefde analyse-methoden... Dit gegeven wordt nog versterkt door een (logische) tendens bij beleidsmakers om risico's te schuwen en de klaarblijkelijke voorkeur voor de kwantificering en monetisatie van effecten. De ex-post legitimatiefunctie van sommige IAs kan volgens de onderzoekers verklaard worden door het feit dat veel beslissingen gebaseerd zijn op reeds bestaande

²⁴ De EEAC Werkgroep stelt dat de IA nog te vaak wordt gebruikt als een instrument om *ex post* een bepaald beleid te legitimeren.

²⁵ Naast positieve bemerkingen over de ruime omschrijving van de functie van de IA in de nieuwe richtlijnen en de versterkte coördinatie via de Inter-Service Steering Groups, stelt de EEAC zich vragen over het discontopercentage van 4% dat botst met het lange-termijn perspectief dat nodig is voor een duurzame ontwikkeling, het feit dat het leidende DG het laatste woord behoudt over de vorm en organisatie van de IA, en tenslotte over het groter belang dat wordt gehecht aan kwantitatieve technieken, waaronder monetisatie.

²⁶ Zoals gezegd werd in 2006 door de EC de Impact Assessment Board (zie hoger) opgericht.

²⁷ HERTIN, J. et al (2007), Rationalising the policy mess? The role of ex ante policy assessment in four countries, Paper presented at the 2007 Amsterdam Conference on the Human Dimensions of Global Environmental Change. Beschikbaar op: <http://www.2007amsterdamconference.org/-papers.htm>

beleidsengagementen in de vorm van Verdragsverplichtingen, Kaderrichtlijnen, Witboeken, Charters en akkoorden op hoog politiek niveau.

Ondanks deze kritiek komt het IA systeem van de Europese Commissie op dit moment het dichtst in de buurt van een werkelijk geïntegreerd en effectief systeem van duurzaamheidsbeoordeling (zie verder).²⁸ Bovendien zijn er nog andere redenen om voor de uitwerking van een Vlaamse duurzaamheidstest in de richting van Europa te kijken: zie daarvoor de paper die werd opgesteld onder Werkpakket 1.

3. België: Duurzaamheidstest / Duurzame Ontwikkelingseffectbeoordeling (DOEB)

3.1 Ontstaansgeschiedenis²⁹

In België is de ervaring met een duurzaamheidsbeoordeling vooralsnog beperkt. Op het federale niveau besliste de Ministerraad van 19 januari 2007 om met ingang van maart 2007 een duurzaamheidstest of *Duurzame Ontwikkelingseffectenbeoordeling* (DOEB) in te voeren. Concreet betekent dit dat elk dossier dat in de toekomst op de Ministerraad zal geagendeerd worden, een DOEB-procedure (zie verder) moet doorlopen.³⁰

Deze beslissing kent een vrij lange voorgeschiedenis. In het federale regeerakkoord van 1999 dook voor het eerst de intentie op om een duurzaamheidstest te ontwikkelen. Dit voorstel werd overgenomen in het eerste Federaal Plan inzake Duurzame Ontwikkeling (2000), maar nooit uitgevoerd. Het voornemen werd opnieuw ingeschreven in het regeerakkoord van 2003 via de geplande oprichting in de diverse federale overheidsdiensten van ‘cellen van duurzame ontwikkeling’. Deze cellen zouden in de toekomst o.m. alle belangrijke overheidsbeslissingen op hun mogelijke sociale, economische en leefmilieueffecten moeten beoordelen, zonder dat dit evenwel mocht leiden tot een bijkomende vertraging in de besluitvorming. Hiernaar werd opnieuw verwezen in het tweede Federaal Plan inzake Duurzame Ontwikkeling 2004-2008.³¹ De cellen duurzame ontwikkeling werden uiteindelijk in het leven geroepen door het Koninklijk Besluit van 22 september 2004.³²

Een verkennende wetenschappelijke studie gefinancierd door het Federaal Wetenschapsbeleid diende vervolgens zowel de methodologie als de haalbaarheid van een DOEB op federaal vlak te onderzoeken. Hieraan werd gedurende 20 maanden gewerkt door een interuniversitair team, waarin de coördinatie verzorgd werd door het CDO (UGent) en

²⁸ Dit standpunt wordt gedeeld door Julia HERTIN (FU-Berlin) van het onderzoeksconsortium EVIA (“Evaluating Integrated Impact Assessments”) (Mail dd. 22 juni 2007).

²⁹ X. (2007). ‘Federale overheid start met duurzaamheidstoetsen’, in *De Milieukrant*, 28 februari 2007; DUCHEYNE, T. (2007). ‘Doe de test. Federale regering voert Duurzaamheidstest in’, in *Zacht geritsel. De krant van het Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling*, Januari-Februari-Maart 2007, p. 3.

³⁰ Op 19 april 2007 werd in de Senaat een wetsontwerp aangenomen van senatoren Talhaoui en Martens (nr. 3-1864) om de Duurzame Ontwikkelingseffectenbeoordeling ook te verankeren in de Wet van 5 mei 1997 betreffende de coördinatie van het federale beleid inzake duurzame ontwikkeling. De tekst werd doorgezonden naar de Kamer maar is er omwille van de Federale verkiezingen van 10 juni niet meer behandeld.

³¹ § 4205, p. 91. Zie: http://www.plan2004.be/pdfs/plan_nl.pdf.

³² B.S., 6 oktober 2004.

de ULB. In het voorjaar van 2006 presenteerde het onderzoeksteam haar eindrapport, bestaande uit twee delen.³³ Het eerste luik bevat een overzicht van de conceptuele bouwstenen van wat een duurzaamheidsbeoordeling uitmaakt, evenals de uitwerking van enkele hypothetische casestudies (oa. rond biobrandstoffen). Een tweede deel behandelt de mogelijke integratie van een duurzaamheidstest in het federale beleid. Achteraf bekeken bleek vooral de institutionele factor belangrijk: *waar worden de beleidsbeslissingen genomen?* Belangrijke beslissingen verlopen vaak via de kabinetten, en veel minder via de administraties.

Binnen het tijdsbestek van dit wetenschappelijk onderzoek bleek het evenwel niet mogelijk een voor het federale beleid kant-en-klare DOEB-procedure te ontwikkelen en op 14 mei 2006 richtte de Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling (ICDO)³⁴ een werkgroep op die als taak kreeg een 'beslissingsboom' voor de praktische toepassing van een DOEB op te stellen. Hiervoor heeft men een beroep gedaan op een aantal externe consultants (waaronder personen die nauw betrokken waren of zijn bij de Vlaamse RIA) die, binnen het kader bepaald door bovenstaand onderzoeksrapport, dergelijke beslissingsboom mét handleiding hebben opgemaakt. Het ging hier in het bijzonder om de opmaak van enerzijds de *DOEB-screening* (i.e. het selecteren van beslissingen die in aanmerking komen voor een DOEB) en anderzijds de *DOEB-scoping* (i.e. het effectief toepassen van de DOEB op deze beslissingen) (zie verder).³⁵ Tijdens dit finale proces werd er over de beslissingsboom ook advies gevraagd aan de FRDO.³⁶ In hun rapport merken de consultants op dat de DOEB waarschijnlijk *'geen doorslaggevende rol zal spelen in het eigenlijke afwegingsproces van de beleidsmaatregel. Andere politieke prioriteiten of beleidsdoelstellingen zullen vaak zwaarder doorwegen en de overwegingen inzake duurzame ontwikkeling zullen in dit geval een eerder marginale rol spelen.'* Met deze realiteit zal de duurzaamheidstest echter rekening moeten houden. Volgens de consultants is dit mogelijk door in de DOEB vooral de nadruk te leggen op het (marginaal) *verbeteren* van de geplande beleidsmaatregel (door positieve effecten op duurzame ontwikkeling te versterken en de negatieve te reduceren), eerder dan de maatregel helemaal te verwerpen omdat deze strijdig zou zijn met de duurzame ontwikkeling.³⁷

³³ PAREDIS, E. et al. (2006), Methodology and feasibility of sustainability impact assessments . Case: Federal Policy-making processes: final report, Brussels, Belgian Science Policy, 110 p. Beschikbaar op de website van het Federaal Wetenschapsbeleid. Zie: <http://www.belspo.be/belspo/fedra/proj.asp?l=nl&COD=CP/46>

³⁴ <http://www.icdo.be/>

³⁵ DIERICKX-VISSCHERS, M., VAN HUMBEECK, P., ROEFFAERS, K. en LARMUSEAU I. (2006), Redactie van een Beslissingsboom (en een handboek voor het gebruik ervan) in het kader van de duurzame ontwikkeling effectbeoordeling van voorgenomen regelgeving, Studie in opdracht van de POD DO, Oktober 2006, 90 p.

³⁶ FRDO (2006). Nota over de beslissingsboom voor DOEB, 7 september 2006, Zie: http://www.frdo.be/nl/pubnl/DOEB_nl.pdf

³⁷ DIERICKX-VISSCHERS, M., VAN HUMBEECK, P., ROEFFAERS, K. en LARMUSEAU I. (2006), p. 3

3.2 Procedure

De procedure is op dit moment vastgelegd in de (gewijzigde) omzendbrief die de werking van de Ministerraad regelt³⁸ en begint zodoende steeds met de vraag of een bepaald dossier op de Ministerraad komt. Zo niet, dan is een DOEB-procedure niet verplicht, maar wel aanbevolen. In het andere geval moet de dossierbeheerder ervoor zorgen dat op het moment van agendering op de Ministerraad één ingevuld DOEB-formulier (A, B of C, zie verder) aan het dossier is toegevoegd.³⁹ Zonder één van deze formulieren is het dossier niet ontvankelijk.

1. Screening

In een eerste fase wordt nagegaan of voor het dossier in kwestie wel een DOEB nodig is. Dit noemt men de *screening*. Om te beginnen wordt gekeken of het dossier al dan niet valt onder één van de vrijstellingsgronden. Een aanzienlijk aantal beslissingen van de Ministerraad heeft immers geen impact op duurzame ontwikkeling, zoals beslissingen van louter formele aard of individuele benoemingen. Indien dit inderdaad het geval is, kan de procedure hier stoppen en dient enkel een *vrijstellingsformulier* (formulier A) ingevuld te worden, dat bestaat uit identificatie van het dossier, aanduiding van de vrijstellingscategorie en een korte motivatie.

Als het dossier niet is vrijgesteld, dient via een zgn. *quick scan* in een volgende fase nagegaan te worden of de voorgenomen beleidsmaatregel belangrijke effecten voor duurzame ontwikkeling heeft. Dit gebeurt a.d.h.v. het invullen van een matrix met 33 economische, sociale en leefmilieu-indicatoren waaraan de maatregel wordt getoetst. Het gaat hier bijvoorbeeld om de impact op het productieniveau van de ondernemingen, op de kwaliteit van de gezondheidszorg, op de biodiversiteit etc. Telkens dient via een score-systeem te worden aangegeven wat de impact is op korte én lange termijn, op welke schaal de effecten zich voordoen, en hoe zeker men is over de informatie.

De screening wordt steeds uitgevoerd door de dossierbeheerder, zijnde diegene die het dossier zal voorleggen aan de Ministerraad.⁴⁰ Hoewel deze een centrale rol speelt zal hij/zij zich voor het invullen van de matrix doorgaans toch moeten laten bijstaan door experts van binnen of buiten de eigen administratie. De cellen duurzame ontwikkeling die binnen elke FOD zijn opgericht – en ondertussen operationeel zijn – hebben de verantwoordelijkheid voor het opstellen van lijsten van dergelijke experts. Het is de bedoeling dat er een netwerk tussen de cellen onderling ontstaat, zodat de dossierbeheerder snel aan de nodige informatie kan geraken. Bovendien kan hij/zij ook terecht bij de DOEB-helpdesk.

De vlugge en beperkte toetsing die in deze fase gebeurt heeft vooral tot doel om de dossierbeheerder te sensibiliseren en hem/haar erop te wijzen om bij het maken van beleid

³⁸ Omzendbrief van 1 oktober 2004. Hiermee heeft de duurzaamheidstest hetzelfde statuut als de Kafka-test.

³⁹ Deze drie formulieren en de begeleidende documenten (i.e. de leidraad voor screening en scoping) zijn terug te vinden op <http://www.poddo.be>

⁴⁰ Deze kunnen behoren tot de FOD's en POD's, de parastatalen of de beleidscellen.

ook eens te kijken naar andere beleidsdomeinen en beter gebruik te maken van de bestaande expertise binnen de federale overheidsdiensten.

Indien na het uitvoeren van de quick scan blijkt dat er geen belangrijke sociale, economische, milieu-effecten óf effecten op de overheid verwacht worden, dient het *screeningsformulier* (formulier B) ingevuld te worden. Ook hier moet de dossierbeheerder zijn beoordeling uitdrukkelijk verantwoorden. Indien de quick-scan echter aanduidt dat er toch een zware impact is op het vlak van Duurzame Ontwikkeling, dan moet men over gaan tot de *scoping-fase* en zal men een uitgebreide DOEB moeten uitvoeren (zie verder). De resultaten van de quick scan dienen in elk van beide gevallen meegedeeld te worden aan de leidend ambtenaar en aan het kabinet.

2. Scoping (en assessment)

In deze fase gaat men dieper in op de effecten van de voorgestelde beleidsmaatregel. Dit doet men a.d.h.v. een *vragenlijst* die men heeft overgenomen van het Europese IA-systeem, maar die werd aangepast aan de Belgische situatie. Hier volstaat het te focussen op de duurzaamheidseffecten waarvan de quick scan aangaf dat ze relevant waren. Nadat duidelijk in kaart is gebracht waar precies de problemen met de beleidsmaatregel zich situeren, moet ook onderzocht worden wat de mogelijke oplossingen en/of alternatieven kunnen zijn. Dit is de *assessment*. Aangezien de beoordeling hier m.a.w. veel diepgaander zal zijn dan in de voorgaande fase, zal de expertise binnen de administraties allicht niet volstaan en zal men zich moeten wenden tot externen (universitair, studiebureaus, ...) om advies in te winnen of om bijkomende studies te laten doen. Deze uitgebreide DOEB zal dus niet alleen langer duren, maar zal ook een budgettair plaatje hebben. Het is de bedoeling dat de uitgebreide DOEB-procedure zijn weerslag vindt in een *DOEB-rapport*, maar hoe dit er precies zal uitzien hangt af van dossier tot dossier.

Nadat de scoping-fase volledig is doorlopen en het assessment is uitgevoerd, vult de dossierbeheerder een *samenvattingsformulier* (formulier C) in, en voegt dit toe aan het dossier voor de Ministerraad.

3.3 **Evaluatie**

Wat de precieze impact wordt van de invoering van deze procedure valt nog af te wachten. Een onderzoek naar de agendapunten op alle Ministerraden van 1 januari 2006 t.e.m. 30 september 2006 toonde aan dat 70% van de dossiers vallen onder één van de vrijstellingscategorieën. Voor 28,5% van de dossiers volstaat een quick scan en slechts voor 1,5% zou een uitgebreide DOEB noodzakelijk zijn. Dit zijn dan de echt grote dossiers zoals bijvoorbeeld het Generatiepact of dossiers van één van de tien werven⁴¹ van de federale regering. Op het eerste zicht lijkt dit erg weinig, maar deze cijfers zijn enigszins logisch als men ze bekijkt in de context van de ontstaansgeschiedenis van de DOEB. Men heeft absoluut

⁴¹ 1) “Een competitieve economie gericht op werk”; 2) “Meer kwaliteitsvol werk in een creatieve arbeidsmarkt”; 3) “Armoede uitsluiten”; 4) “Meer innoveren, meer ondernemen”; 5) “De informatiesnelweg: breedband voor iedereen”; 6) “Energie van de toekomst”; 7) “Efficiëntere overheid”; 8) “Mobiliteit en veilig verkeer”; 9) “Herinvestering van de opbrengst van de strijd tegen de fraude (Actie wisselgeld)” 10) “Eerlijke handelspraktijken en een evenwichtige relatie met de consument”.

willen vermijden om administratieve overlast te creëren. ‘Minder maar beter’ is daarentegen het principe geweest. Daar waar nodig wil men een duurzaamheidstest uitvoeren om de regelgeving duurzamer en beter te maken. *‘In de gevallen waar de test inderdaad bijkomende tijd en middelen zal vragen, wint men dit bovendien op termijn terug, door een betere en meer duurzame regelgeving waaraan minder bijstellingen nodig zijn’*, aldus Kristiaan Henrix van de PODDO.⁴²

Tijdens de 17^e Middag van de Duurzame Ontwikkeling (februari 2007) waarbij eveneens de DOEB-procedure werd voorgesteld, werden alvast enkele kritische vragen gesteld bij de huidige procedure. Zo was er de opmerking dat er, in vergelijking met het Europese IA-systeem, heel weinig aandacht wordt besteed aan de *planning* van de DOEBs die in de toekomst moeten worden uitgevoerd. Het lijkt er sterk op dat de ‘planning’ enkel afhangt van het moment waarop een bepaalde maatregel op de Ministerraad terecht komt. Dhr. Henrix moest toegeven dat er niet echt een planning was voorzien, omdat er in het federale België geen regelgevingsagenda bestaat.⁴³ Zolang dit niet het geval is, kan er aan de DOEBs geen echte planning voorafgaan.

Een andere vraagsteller vroeg zich af in hoeverre nu al rekening wordt gehouden met *consultatie of participatie* van stakeholders? De bekommernis om het belang van participatie vinden we terug in diverse wetenschappelijke studies⁴⁴ en ook in de nota van de FRDO.⁴⁵ Dhr. Henrix beaamde dat consultatie en het betrekken van stakeholders inderdaad belangrijke aspecten zijn van duurzaamheidsbeoordeling in het algemeen, maar hij moest toegeven dat deze doorgaans geen deel zullen uitmaken van de *quick scan*, die per definitie snel gebeurt. De dossierbeheerder kan wel aanduiden of men inbreng heeft gevraagd van doelgroepen, maar er is geen verplichting dit te doen. In de uitgebreide DOEB zal de consultatie volgens Dhr. Henrix wel een belangrijke rol spelen.

Ook bij de *transparantie* van het DOEB-proces werden vragen gesteld: zullen de ingevulde formulieren bijvoorbeeld voor iedereen beschikbaar zijn? De FRDO raadde in haar nota⁴⁶ nog aan de procedure d.m.v. een website openbaar te laten verlopen, zoals op EU-niveau reeds gebeurt, maar Dhr. Henrix antwoordde dat het integendeel van de administraties zal afhangen of de formulieren gepubliceerd worden. Hier stelt zich mogelijk een probleem met de bepalingen van het Verdrag van Aarhus betreffende toegang tot informatie inzake milieuaangelegenheden.

Een andere vraag ging over de recente tendens om alsmat meer *partiële testen* te ontwikkelen (Kafka-test, Gender-test, de armoede-test). Dhr. Henrix beaamde dat dit geen goede zaak is: hoe meer partiële testen, hoe groter het risico dat deze zich gaan tegenspreken en zodoende aan gewicht verliezen. Hij pleitte ervoor om (nieuwe) partiële testen te integreren in de DOEB, die eigenlijk al een vorm van geïntegreerde test is. Voor de Gender-test en armoede-

⁴² Kristiaan Henrix tijdens de 17^e Middag van de Duurzame Ontwikkeling georganiseerd door de PODDO, Brussel 26 februari 2007.

⁴³ In Vlaanderen heeft de Vlaamse regering op 16 mei 2007 beslist een regelgevingsagenda in te voeren. Zie: <http://www.wetsmatiging.be/nl/getpage.asp?i=112>

⁴⁴ Waaronder het geciteerde onderzoeksproject van het Federaal Wetenschapsbeleid.

⁴⁵ FRDO (2006). Nota over de beslissingsboom voor DOEB, 7 september 2006, http://www.-frdo.be/nl/pubnl/DOEB_nl.pdf

⁴⁶ *Ibid.*

test die in de toekomst nog zullen ontwikkeld worden, zal dit alleszins het geval zijn, maar de Kafka-test is om politieke redenen onmogelijk te integreren in de DOEB. Zal ook deel uitmaken van evaluatie die we zullen doen in 2008

De beslissing van 19 januari 2007 houdt in ieder geval ook een *evaluatie* in van het hele proces, waaronder ook het nut van het naast elkaar bestaan van partiële testen. Deze evaluatie zal plaatsvinden voor de zomer van 2008, en wordt uitgevoerd door de PODDO m.b.v. cellen DO. De hele DOEB-procedure is ook een leerproces, en de resultaten van het leerproces zullen zich vertalen bij de evaluatie in 2008.

4. Zwitserland: ervaring opdoen met een Nachhaltigkeitsbeurteilung

4.1 Ontstaansgeschiedenis

In de vernieuwde Grondwet van de Zwitserse Confederatie (1999) is een duurzame ontwikkeling opgenomen als *doel* van de Confederatie (art. 2) en wordt deze laatste samen met de kantons opgeroepen om te streven naar een duurzaam evenwicht tussen de natuur en diens regeneratievermogen enerzijds, en het gebruik ervan door de mens anderzijds (art. 73).

In uitvoering van deze bepalingen gaf de Zwitserse federale regering (*Schweizerische Bundesrat*) in zijn Duurzame Ontwikkelingsstrategie (*Strategie Nachhaltige Entwicklung* - 2002) aan het Federaal Bureau voor Ruimtelijke Ontwikkeling (*Bundesamt für Raumentwicklung* - ARE⁴⁷) de opdracht een instrument te ontwikkelen waarmee de effecten van wetsontwerpen, beleidsplannen en –projecten op het vlak van duurzame ontwikkeling in een vroeg beleidsstadium konden onderzocht worden.⁴⁸

In 2004 publiceerde het ARE een document met daarin een conceptueel raamwerk en basismethodologie voor het uitvoeren van een dergelijke ‘sustainability assessment’ of *Nachhaltigkeitsbeurteilung* (NHB).⁴⁹ Deze zou gericht zijn op de strategische, programmatorische en planningsactiviteiten en projecten van de federale overheid, en wordt uitgevoerd door het overheidsagentschap dat verantwoordelijk is voor het beleidsvoorstel.

4.2 Procedure

Het voorgestelde kaderconcept van het ARE bestaat uit drie grote fasen:

1. *Relevantie-analyse*.

In deze fase wordt enerzijds het beleidsproject kort *uiteengezet* (achtergrond, doel etc.) en wordt anderzijds een (eenvoudige) analyse uitgevoerd van de *relevantie* van het project op het vlak van duurzame ontwikkeling: zijn er (belangrijke) causale verbanden tussen het project en een lijst van 15 federale duurzame ontwikkelingscriteria (vijf per klassieke pijler van duurzame ontwikkeling: leefmilieu, economie, maatschappij)?

⁴⁷ Het ARE is bevoegd voor de coördinatie van het duurzame ontwikkelingsbeleid in Zwitserland. Zie: <http://www.are.ch>

⁴⁸ Maatregel 22, p. 37.

⁴⁹ FEDERAL OFFICE FOR SPATIAL DEVELOPMENT ARE (2004), Sustainability assessment: Conceptual framework and basic methodology, 63 p. Zie: <http://www.are.ch>

2. Impact analyse.

Dit stadium wordt gekenmerkt door een evaluatie van de effecten van het voorstel op de drie hogergenoemde dimensies van duurzame ontwikkeling en door een analyse van eventueel conflicterende doelstellingen. De causale verbanden die in een vorige fase werden geïdentificeerd, worden hier m.a.w. verder bestudeerd. Dit zal, afhankelijk van de context, minder of meer gedetailleerd gebeuren. Het raamwerk van het ARE zegt niet welke methoden en/of instrumenten men hiervoor moet gebruiken: ook dit zal afhangen van de context (aard van het voorstel, beschikbare tijd en/of middelen, ...). Om te beginnen zal dus door de overheidsdienst in kwestie zelf de verdere te volgen *procedure* moeten bepaald worden: wat is het specifiek doel van de analyse, hoe diepgaand wordt ze uitgevoerd, welke methoden zet men in? (bv.: LCA, MFA, case-studies, het raadplegen van experts, kosten-batenanalyse, comparative value analysis etc.). Op inhoudelijk vlak raad het ARE wel aan om de impacts te identificeren aan de hand van een gedetailleerde matrix met 27 evaluatiecriteria die opgesteld werd door het (Zwitserse) Interdepartementeel Rio Comité (IDARio). Pas als de procedure gedefinieerd is, kan men de impact analyse daadwerkelijk *uitvoeren*.

3. Beoordeling en optimalisatie

In een laatste fase *beoordeelt* men deze impacten en gaat men om met conflicterende doelstellingen. Negatieve effecten op de dimensies van duurzame ontwikkeling worden in het Zwitserse model o.a. als niet-duurzaam beschouwd indien:

- ze nauwelijks of niet omkeerbaar zijn;
- de kosten ervan voornamelijk zullen gedragen worden door toekomstige generaties,⁵⁰
- ze een al problematische situatie nog verslechteren;
- hierdoor sociale, economische en ecologische minimumnormen worden geschaad;
- ...

Tenslotte voorziet men ook ruimte voor de *verbetering* van het beleidsproject. Dit kan in essentie op twee manieren. Enerzijds, door alternatieven voor het beleidsproject te overwegen waarin een beter evenwicht tussen de drie pijlers wordt bereikt. Indien mogelijk zou men hier al vòòr de fase van de impact analyse aandacht aan moeten schenken. Anderzijds, door bijkomende of aanvullende maatregelen om bepaalde negatieve effecten te verzachten, of positieve effecten te versterken.

Dit hele proces moet uiteindelijk leiden tot een transparant document waarop beleidsmakers hun beslissing kunnen baseren. In essentie gaat het eigenlijk minder om de vraag of een bepaald beleidsproject al dan niet de kwalificatie 'duurzaam' verdient dan om de vraag hoe we bepaalde beleidsmaatregelen kunnen verbeteren in het licht van de duurzame ontwikkelingsproblematiek.

⁵⁰ Ook al is het bijzonder moeilijk de kosten voor toekomstige generaties (bij benadering) te berekenen, bij het gebruik *kernenergie* staat bijvoorbeeld vast dat deze kosten hoe dan ook door toekomstige generaties zullen gedragen worden.

4.3 Evaluatie

Hoewel in 2004 het ARE de haalbaarheid van dergelijke assessments heeft bevestigd, besloot de Federale regering om de NHB (voorlopig) niet verplichtend te maken. De methodologie werd daarentegen uitgebreid getest bij de opmaak van het Sectoraal Transport (infrastructuur) Plan, in de context van het Landbouwrapport (2005) en het 'Landbouwbeleid 2011'. Andere casestudies (ruimtelijke structuurplanning, luchtvaart, bio-ethanol) zijn momenteel nog steeds lopende.⁵¹

Het is opmerkelijk dat men in Zwitserland uitgebreid de tijd neemt om praktische ervaring op te doen met een systeem van duurzaamheidsbeoordeling. Ook in België heeft men even een testperiode vòòr de invoering van de DOEB overwogen,⁵² maar werd uiteindelijk anders beslist. Uit een document van het hoofd van de Sectie Duurzame Ontwikkeling binnen ARE blijkt echter dat deze voorzichtige Zwitserse benadering ook te maken heeft met de weerstand van bepaalde politieke groepen die pleiten voor meer liberalisering en minder overheid.⁵³

5. Denemarken: Konsekvensanalyser

Hoewel Denemarken al een aantal decennia ervaring had met allerhande impactanalyses van wetgeving,⁵⁴ werd een echte ReguleringsImpactAnalyse (RIA) pas ingevoerd in 1998, d.m.v. een omzendbrief van de Deense Premier.⁵⁵ Sindsdien is er een verplichting om een RIA uit te voeren voor alle wetsvoorstellen die aan het Deense Parlement worden voorgelegd.

De procedure verloopt in twee fasen: (1) jaarlijks wordt begin oktober aan het parlement de legislatieve agenda met de verwachte nieuwe wetten gepresenteerd. De verantwoordelijke Ministeries maken tegen die tijd een voorlopige en beperkte RIA op; (2) bij de voorbereiding van het wetsontwerp dat uiteindelijk aan het parlement zal worden voorgesteld, worden vervolgens volledige RIAs uitgewerkt. In mei 2005 verscheen terzake een nieuwe handleiding.⁵⁶ Deze RIAs bestaan telkens eigenlijk uit een aantal testen waarin, via een screening-, scoping- en assessment-fase, volgende effecten van het wetsvoorstel *verplicht* moeten worden onderzocht:

- Financiële effecten op de nationale en lokale overheid;
- Administratieve effecten op de nationale en lokale overheid;
- Economische en administratieve effecten op het bedrijfsleven en de industrie;
- Administratieve effecten voor burgers;
- Milieu-effecten.

⁵¹ Zie: <http://www.are.admin.ch/themen/nachhaltig/00270/index.html?lang=en>

⁵² Hadelin de Beer de Laer, voorzitter van de PODDO tijdens de middag van de Duurzame Ontwikkeling, 26 februari 2007.

⁵³ WACHTER, D. (2005), Sustainability assessment in Switzerland: From theorie to practice. Paper presented at the first conference of EASY-ECO 2005-2007, Manchester (UK), 15-17 June 2005.

⁵⁴ OECD (2000), Regulatory Reform in Denmark. Government Capacity to Assure High Quality Regulation, 47 p.

⁵⁵ Statsministeriets cirkulære nr. 159/98 van 16 september 1998.

⁵⁶ Finansministeriet et al. (2005), Vejledning om konsekvensanalyser. Beschikbaar op: www.oplysningsskema.dk/docs/vejlkons.pdf.

Ook andere effecten *kunnen* bestudeerd worden (bv. *gender*-kwesties), wanneer dit door het verantwoordelijke Ministerie relevant wordt geacht. De mate waarin men aandacht besteed aan de drie dimensies van duurzame ontwikkeling, verschilt m.a.w. van RIA tot RIA.

In feite kan men hier nog niet spreken van een echte *duurzaamheidsbeoordeling*: het voornaamste doel van de RIA is nog steeds om de *kost* van regelgeving te verminderen en om de algemene *competitiviteit* te verhogen. Het is ook geen toeval dat het RIA-secretariaat zich bij het Ministerie van Financiën bevindt. In vergelijking met veel andere Europese Lidstaten scoort het Deense impact assessment model echter relatief goed als een min of meer *geïntegreerde analyse*, waarin naast economische effecten, ook naar milieu- en sociale effecten wordt gekeken.⁵⁷

6. Nederland: Toetsen van voorgenomen regelgeving

Ook Nederland kent een relatief lange traditie op het vlak van het uitvoeren van impact-analyses,⁵⁸ maar toch kan men momenteel (nog) niet spreken van een effectieve duurzaamheidsbeoordeling van ontwerpregelgeving. Het kader voor het huidige toetsingsproces wordt gecreëerd door art. 256 van de *Aanwijzingen voor de regelgeving*. Voordat de Ministerraad en de Tweede Kamer een beslissing nemen over ontwerpregelgeving⁵⁹ moet deze onderworpen worden aan een effectenanalyse, meer bepaald aan een *Bedrijfseffectentoets* (BET) en een *Milieueffectentoets* (MET). Deze toetsen beschrijven de (bedoelde en niet-bedoelde) gevolgen van voorgenomen regelgeving op het bedrijfsleven resp. het leefmilieu. Daarnaast bestaat er ook nog de *uitvoerbaarheids- en handhaafbaarheidstoets* (U&H), die als doel heeft effecten voor uitvoerende en handhavende instanties op te lijsten.

Van zodra het voornemen tot regelgeving bekend is, moet met het proces gestart worden. De procedure verloopt in *twee fasen*. Een *Quick Scan* moet (de beleidsambtenaar van) het Ministerie dat de nieuwe wetgeving ontwikkelt, helpen bepalen welke toetsen er geheel of gedeeltelijk moeten worden uitgevoerd.⁶⁰ Indien blijkt dat er geen wezenlijke effecten te verwachten zijn voor het bedrijfsleven, het milieu of de uitvoerbaarheid en handhaafbaarheid, dan dienen er geen toetsen ingevuld te worden. In het andere geval doet het Ministerie een voorstel over de uit te voeren toetsen, de vragen die hierin beantwoord

⁵⁷ Zie: ECO-LOGIC, IEEP, VITO & VUA (2007), *Improving Assessment of the Environment in Impact Assessment*, Final report. Draft, January 2007, 66 p. Beschikbaar op: <http://www.ecologic-events.de/eu-impact-assessment/en/index.htm>; JACOB, K. et al. (2004), *Ex-ante sustainability appraisal of national-level policies: a comparative study of assessment practice in seven countries*, Paper presented at the 2004 Berlin Conference “Greening of Policies? Interlinkages and Policy Integration”. Beschikbaar op: http://web.fu-berlin.de/ffu/akumwelt/bc2004/download/jacob_hertin_et_al.pdf

⁵⁸ JACOB, K. et al. (2004), p. 4.

⁵⁹ Het gaat hier om voorstellen voor nieuwe wetten, uitvoeringsbesluiten (in Nederland: “Algemene Maatregel van Bestuur”) en bijbehorende wijzigingsvoorstellen. De toets test ook nut en noodzaak van eventuele voorgenomen vergunningenstelsels.

⁶⁰ Bij deze Quick Scan dient eveneens zowel de keuze voor nieuwe regelgeving als oplossing voor een beleidsprobleem, als de gekozen juridische instrumenten (algemene regels, vergunningen, financiële stimuli), verantwoord te worden.

zullen worden⁶¹ en de keuze van instrumenten om de effecten van ontwerpregelgeving in kaart te brengen. De resultaten van de Quick Scan worden vervolgens beoordeeld door het *Meldpunt Voorgenomen Regelgeving* (MVR), dat tevens voorziet in begeleiding en advies.⁶² In de tweede fase vinden dan de verschillende toetsen plaats, waarvoor diverse handleidingen werden ontwikkeld.⁶³ De input van externe experts wordt nuttig en in sommige gevallen zelfs verplicht geacht. De effecttoetsen worden tenslotte beoordeeld door het Ministerie van Justitie, in samenwerking met de Ministeries van Economische Zaken en VROM.

Daarnaast zijn er al een aantal beperkte *experimenten* geweest met een duurzaamheidstoets, op basis waarvan de Nederlandse Commissie MER een aantal (theoretische) inhoudelijke en procesmatige elementen voor een doeltreffende duurzaamheidsbeoordeling heeft opgesteld.⁶⁴ In het artikel van Verheem en Draaijers wordt echter niet in concreto op deze experimenten ingegaan.

7. Verenigd Koninkrijk: (R)IA

Het Verenigd Koninkrijk experimenteert sinds de jaren '80 met RIA. Waar vroeger uitsluitend aandacht werd besteed aan de kosteneffectiviteit van regelgeving, wordt er sinds 2003 - althans op papier - ook aandacht besteed aan 'the wider economic, social and environmental impacts' van een beleidsvoorstel.⁶⁵

De RIAs worden uitgevoerd door de Ministeries die verantwoordelijk zijn voor het beleidsvoorstel maar het proces wordt gecoördineerd door het Cabinet Office,⁶⁶ dat voor begeleiding zorgt. Door middel van het overlopen van een checklist moeten de kosten en baten van zowel economische, sociale als milieu-impacts van het voorstel in kaart worden

⁶¹ Vragen onder de BET zijn bijvoorbeeld: "Hoeveel bedrijven worden daadwerkelijk met de ontwerpregelgeving geconfronteerd?" "Wat zijn voor de betrokken bedrijven de meest waarschijnlijke aard en omvang van de kosten en baten van de ontwerpregelgeving?" "Wat zijn de sociaal-economische effecten (i.e. gevolgen voor werkgelegenheid, loonkosten...)? De vier kernvragen onder de MET zijn: 1. "Wat zijn de gevolgen van de ontwerpregelgeving voor het energiegebruik en de mobiliteit?" 2. "Wat zijn de gevolgen voor het verbruik en beheer van de voorraden van grondstoffen?" 3. "Wat zijn de gevolgen voor afvalstromen en voor emissies naar de lucht, bodem en het oppervlaktewater?" 4. "Wat zijn de gevolgen van de ontwerpregelgeving voor het gebruik van de beschikbare fysieke ruimte?"

⁶² Het MVR is een samenwerkingsverband van de Ministeries van Economische Zaken, Justitie en VROM (Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu). Het Meldpunt kijkt of de instrumentkeuze voldoende is onderbouwd en of het voorstel van het ministerie voor een BET-, MET-, U&H-toets kan worden onderschreven.

⁶³ Zie: <http://minez.nl/content.jsp?objectid=143440&rid=140368>.

⁶⁴ VERHEEM, R. en DRAAIJERS, G. (2006), Experiences on Sustainability Assessment in the Netherlands, beschikbaar op: <http://www.eia.nl/mer/commissie/img/integratedassessmentn-10601.pdf>

⁶⁵ HERTIN, J. et al (2007), Rationalising the policy mess? The role of ex ante policy assessment in four countries, Paper presented at the 2007 Amsterdam Conference on the Human Dimensions of Global Environmental Change. Beschikbaar op: <http://www.2007amsterdamconference.org/papers.htm>

⁶⁶ Het *Cabinet Office* is een dienst binnen de Britse overheid die zorgt voor ondersteuning van de Eerste Minister en de Ministerraad. De dienst moet onderscheiden worden van de *Prime Minister's Office*, dat gevormd wordt door de persoonlijke medewerkers van de Eerste Minister. Zie: <http://www.cabinetoffice.gov.uk/>

gebracht.⁶⁷ Uit recent onderzoek blijkt echter dat in de praktijk de klemtoon van de RIAs nog steeds ligt op de directe economische en administratieve kosten, en dat duurzaamheidskwesaties geen rol spelen in de overgrote meerderheid van de RIAs, m.u.v. diegene die uitgevoerd werden door het Ministerie van Leefmilieu.⁶⁸ Dit onevenwicht zou een gevolg zijn van het in het VK overheersende idee van het marktliberalisme.

Zeer recent heeft de Britse regering een nieuwe procedure aangekondigd die geleidelijk aan wordt ingevoerd en vanaf november 2007 verplicht wordt. De term RIA wordt hierbij vervangen door 'Impact Assessment'. De belangrijkste elementen van dit herziene IA-proces lijken een verhoogde duidelijkheid en transparantie, o.a. d.m.v. een on-line database met alle uitgevoerde IAs. In de nieuwe handleiding wordt een duurzame ontwikkeling alvast niet expliciet vermeld als doelstelling. Wel wordt opnieuw gesteld dat er rekening moet gehouden worden met '*the full range of costs and benefits: economic, social and environmental*' en dat deze zoveel als mogelijk in geld moeten worden uitgedrukt.⁶⁹ Het valt af te wachten in hoeverre deze nieuwe IA een antwoord zal kunnen bieden op bovengenoemde kritiek.

7.1 Conclusies

Ondanks de veelvuldige kritiek die er op te geven is, komt het IA systeem van de Europese Commissie op dit moment het dichtst in de buurt van een werkelijk geïntegreerd en effectief systeem van duurzaamheidsbeoordeling.⁷⁰ Dit reeds erg genuanceerd standpunt moet echter nog verder gerelativeerd worden omdat de kwaliteit van de individuele IAs ook onderling verschilt.

Voorts ondernemen een aantal landen wel pogingen om voorgenomen regelgeving d.m.v. een (vorm van) impact assessment *niet enkel* op economische effecten te screenen, maar kunnen we toch nog niet spreken van geïntegreerde duurzaamheidsbeoordelingen. Of beslist men op papier dat effecten van regelgeving op alle dimensies van duurzame ontwikkeling moeten onderzocht worden, maar worden die ambities in de praktijk niet waargemaakt.⁷¹ Hoe dan ook is dit proces sterk in beweging en blijven landen hun procedures nog steeds wijzigen (bv. Verenigd Koninkrijk).⁷²

⁶⁷ Enkele voorbeelden van vragen rond Economische effecten: "Zal het beleidsvoorstel leiden tot kosten of besparingen voor de overheid?" "Zal het een invloed hebben op de kost, kwaliteit of beschikbaarheid van goederen en diensten?" etc. Sociale effecten: "Zal het beleidsvoorstel een invloed hebben op de misdaadgraad of misdaadpreventie (...)" "Zal het voorstel een invloed hebben op het onderwijsniveau?" etc. Milieu-impacts: "Zal het voorstel leiden tot een verandering in de uitstoot van broeikasgassen?" "Zal de luchtkwaliteit sterk beïnvloed worden?"

⁶⁸ Maar zelfs in deze gevallen wordt duurzaamheid vnl. benaderd in termen van milieu-effecten, en zelden als "cross cutting" issue. HERTIN, J. et al (2007), p. 18.

⁶⁹ Zie: <http://www.cabinetoffice.gov.uk/regulation/documents/ia/iag.pdf>.

⁷⁰ Dit standpunt wordt gedeeld door Julia HERTIN (FU-Berlin) van het onderzoeksconsortium EVIA ("Evaluating Integrated Impact Assessments") (Mail dd. 22 juni 2007).

⁷¹ Zie het voorbeeld van het Verenigd Koninkrijk. Andere landen doen het echter nog slechter: de Duitse RIA-procedure wordt bv. slechts gedeeltelijk en vaak formalistisch toegepast; in Italië is er wel een procedure, maar die wordt nauwelijks toegepast.

⁷² Het onderzoeksconsortium EVIA publiceert zeer binnenkort de eerste resultaten van een onderzoek naar de IA-procedures in alle 27 Lidstaten van de EU.

Als er één element is dat blijft terugkomen in alle evaluaties, is het wel de aanbeveling dat met een duurzaamheidsbeoordeling vroeg genoeg in de beleidscyclus dient te worden begonnen. De beslissing van de Vlaamse regering van 16 mei 2007 om een regelgevingsagenda in te voeren is in dat opzicht alvast een goede zaak: nu zal er in een vroeger stadium van het regelgevingsproces rekening kunnen gehouden worden met effecten van diverse beleidsopties en vermindert de kans op RIAs die ex post worden uitgeschreven.⁷³

Referenties

- DIERICKX-VISSCHERS, M., VAN HUMBEECK, P., ROEFFAERS, K. en LARMUSEAU I. (2006), Redactie van een Beslissingsboom (en een handboek voor het gebruik ervan) in het kader van de duurzame ontwikkeling effectbeoordeling van voorgenomen regelgeving, Studie in opdracht van de POD DO, Oktober 2006, 90 p.
- DUCHEYNE, T. (2007). 'Doe de test. Federale regering voert Duurzaamheidstest in', in Zacht geritsel. De krant van het Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling, Januari-Februari-Maart 2007, p. 3.
- ECO-LOGIC, IEEP, VITO & VUA (2007), Improving Assessment of the Environment in Impact Assessment , Final report. Draft, January 2007, 66 p. Beschikbaar op: <http://www.ecologic-events.de/eu-impact-assessment/en/index.htm>
- EEAC (2006), Impact Assessment of European Commission Policies: Achievements and Prospects. Statement of the EEAC Working Group Governance, Brussels, April 2006, 24 p.
- EUROPEAN COMMISSION (2002a). Communication from the Commission on Impact Assessment. COM (2002) 276, 5 juni 2002.
- EUROPEAN COMMISSION (2002b), Action plan 'Simplifying and improving the regulatory environment', COM (2002) 278, 5 juni 2002.
- EUROPEAN COMMISSION (2005), Impact Assessment Guidelines (with March 2006 update), SEC (2005) 791, 48 p.
- FEDERAL OFFICE FOR SPATIAL DEVELOPMENT ARE (2004), Sustainability assessment: Conceptual framework and basic methodology, 63 p., <http://www.are.ch>
- FRDO (2006). Nota over de beslissingsboom voor DOEB, 7 september 2006, http://www.frdo.be/nl/pubnl/DOEB_nl.pdf
- HERTIN, J. et al (2007), Rationalising the policy mess? The role of ex ante policy assessment in four countries, Paper presented at the 2007 Amsterdam Conference on the Human Dimensions of Global Environmental Change. Beschikbaar op: <http://www.2007amsterdamconference.org/papers.htm>
- IALE (2004), RIA. De ontwikkeling van het instrumentarium voor de reguleringssimpactanalyse, Studie in opdracht van de Kenniscel Wetsmatiging, 211 p.

⁷³ Zie: <http://www.wetsmatiging.be/nl/getpage.asp?i=112>.

- JACOB, K. et al. (2004), Ex-ante sustainability appraisal of national-level policies: a comparative study of assessment practice in seven countries, Paper presented at the 2004 Berlin Conference 'Greening of Policies? Interlinkages and Policy Integration'. Beschikbaar op: http://web.fu-berlin.de/ffu/akumwelt/bc2004/download/jacob_hertin_et_al.pdf
- LENSCHOW, A. (2002). Environmental Policy Integration.
- NESS, B., URBEL-PIIRSALU, E., ANDERBERG, S. & OLSEN, L. (2007). Categorising tools for sustainability assessment. *Ecological Economics* (2007) 498-508.
- OECD (2000), Regulatory Reform in Denmark. Government Capacity to Assure High Quality Regulation, 47 p.
- PAREDIS, E. et al. (2006), Methodology and feasibility of sustainability impact assessments . Case: Federal Policy-making processes: final report, Brussels, Belgian Science Policy, 110 p.
- POD DO (2007). Leidraad DOEB screening / DOEB formulieren A, B en C / Leidraad DOEB scoping, <http://www.poddo.be>
- SERV (2006). Aanbeveling: Reguleringssimpactanalyse in Vlaanderen – Evaluatie en Aanbevelingen. November 2006.
- VAN HUMBEECK, P. (2007). Best Practices in Regulatory Impact Analysis: A Review of the Flemish Region in Belgium, Working Paper, February 2007, 50 p.
- VERHEEM, R. en DRAAIJERS, G. (2006), Experiences on Sustainability Assessment in the Netherlands, beschikbaar op: <http://www.eia.nl/mer/commissie/img/integratedassessmentnl0601.pdf>
- VLAAMSE OVERHEID (2006). Richtlijnen voor de opmaak van een ReguleringssImpactAnalyse. Kenniscel Wetsmatiging. Versie 2, mei 2006, 47 p.
- VON RAGGAMBY, A. (2006), EU Impact Assessment systeem (EU-IA). Paper geschreven in het kader van het 'SustainabilityA-Test'-project (6e Framework Programme EU). Beschikbaar op: <http://ivm5.ivm.vu.nl/sat/?chap=8>
- WACHTER, D. (2005), Sustainability assessment in Switzerland: From theory to practice. Paper presented at the first conference of EASY-ECO 2005-2007, Manchester (UK), 15-17 June 2005.
- X. (2007). 'Federale overheid start met duurzaamheidstoetsen', in *De Milieukrant*, 28 februari 2007.